

Problemy z granicami wypowiedzeń w polszczyźnie mówionej – uwagi wstępne

The Problems with the borders of utterances in the spoken Polish language – preliminary remarks

Michał Szczyszek

Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
ul. Fredry 10, 61-701 Poznań, Polska;
e-mail: szczyszek@tlen.pl, szczysze@amu.edu.pl

Abstract

The article discusses the problems associated with segmented into separate sentences the stream of spoken language. There are both: theoretical problems (what is utterance?, what are its boundaries?, what are the theoretical proposals for the segmentation of utterances?), and practical problems (where is the real border between the two utterances in spoken language?, what criteria of segmentation stream of spoken language can be used?). The language material – which is the basis for the research presented in this article – comes from twenty task-oriented dialogue sessions with the participation of forty speakers performing a specific task. As a result of the analysis, based on available positions and theoretical reflection I managed to develop a tool for syntactical segmentation of the stream of spoken language. This tool can be presented in the form of a new (innovative) concept of definition of the utterance.

Keywords: boundaries of utterances; Polish spoken language; spoken language; criteria for syntactic delimitation; boundaries of sentences.

0. Informacje wstępne

W niniejszym artykule chciałbym zwrócić uwagę na problemy, jakie pojawiają się w pracach nad segmentacją na odrębne wypowiedzenia (czyli zdania, równoważniki zdań) słownego potoku wypowiedzi mówionej. Są to zarówno problemy natury teoretycznej, czyli: co to jest wypowiedzenie, zdanie, jakie są granice zdania, jakie są teoretyczne propozycje wyodrębniania wypowiedzeń, jak i natury praktycznej, czyli: gdzie przebiega faktyczna granica między dwoma wypowiedzeniami w ciągu wypowiedzi mówionej (tu: mówionego wariantu polszczyzny), jakie kryteria „do cięcia” toku mowy zastosować, jakie kryteria wypracowałem na potrzeby badań zebranego materiału polszczyzny mówionej, a zatem jaką segmentację uzyskałem. Celem i efektem poznawczym niniejszego tekstu jest zweryfiko-

wanie na potrzeby praktycznych analiz wypowiedzi mówionych teoretycznych definicji wypowiedzenia, sprawdzenie ich operatywności i przedstawienie własnej propozycji kryteriów segmentacji, samej segmentacji wypowiedzi mówionej na wypowiedzenia oraz nowa (zmodyfikowana, dostosowana do potrzeb opisu składni języka mówionego) propozycja zdefiniowania pojęcia *wypowiedzenie*¹.

Materiał językowy – stanowiący podstawę badań przedstawianych w tym artykule – pochodzi z dwudziestu sesji dialogowych z udziałem czterdziestu mówców wykonujących określone zadanie. Zadanie realizowane przez każdą parę mówców polegało na rekonstrukcji papierowej figury przestrzennej. Było ono wykonywane przez dwie grupy (różnych) badanych w dwóch sytuacjach. W pierwszej (wzajemna widzialność: WW) uczestnicy stali naprzeciw siebie i widzieli się nawzajem. Figurę wzorcową widziała osoba nazywana „instruującym” (PI, „podający instrukcje”). Nie widziała jej natomiast druga osoba, nazywana dalej „instruowanym” (OI, „odbierający instrukcje”). PI widział również powierzchnię stołu i materiały niezbędne do odtworzenia figury, które leżały na stole przed OI. W drugim przypadku (ograniczona widzialność: OW) uczestnicy nie widzieli siebie nawzajem. PI widział figurę wzorcową, lecz nie widział osoby OI oraz powierzchni stołu OI i leżących na nim części rekonstruowanej figury. Fonię zapisywano rejestratorem cyfrowym połączonym z dwoma mikrofonami pojemnościowymi. Czas realizacji zadania był ograniczony do pięciu minut. Nagrania liczą zatem około 100 minut na każdym z dwóch kanałów².

Nagrania zostały przetranskrybowane ortograficznie z wykorzystaniem programu Praat (por. Boersma 2010) oraz programu ELAN³. Transkrypcja ortograficzna obejmowała nie tylko słowoformy, lecz również inne dźwięki wydawane przez uczestników, w tym jednostki quasi-leksykalne, takie jak *aha* lub *mhm*, pauzy wypełnione, śmiech, westchnienia, okrzyki.

Transkrypty ortograficzne wykonano w dwóch warstwach: odrębne warstwy dla PI oraz OI. Uzyskano w ten sposób 40 plików tekstowych (dwadzieścia sesji, z każdej dwa pliki) (więcej o tym np. w artykule: Szczyszek, Karpiński 2010). Na potrzeby niniejszego tekstu analizie poddano zarówno wypowiedzi instruktorów (PI), jak i instruowanych (OI) w obu sytuacjach: WW (wzajemnej widzialności) oraz OW (ograniczonej widzialności).

¹ Refleksja filologiczna nad granicami wypowiedzeń, segmentacją tekstu na poszczególne wypowiedzenia nie jest nowa; polonistyce (slawistyce) są znane teksty poświęcone temu zagadnieniu, tradycja dyskusji nad tą problematyką sięga już kilkudziesięciu lat, np.: Ropa, Rusowicz 1985: 25–37; Cockiewicz 1985: 38–68.

² Nagrania te przeprowadzał zespół badawczy DiaGest (strona internetowa: [www 1](http://www.1)) w ramach dwóch grantów przyznanych zespołowi przez MNiSW. Szczegółowszy opis badań prowadzonych przez zespół czytelnik znajdzie w artykułach, np.: Karpiński i in. 2008; Jarmołowicz i in. 2007. W tych tekstach czytelnik znajdzie także informacje o systemie transkrypcji i tagowania tekstów opracowanym przez zespół DiaGest.

³ Program ELAN został opracowany w Max Plank Institute for Psycholinguistics w Nijmegen ([www 4](http://www.4)). Program można ściągnąć ze strony: www.lat-mpi.eu/tools/elan/download ([www 3](http://www.3)).

1.0. Uwarunkowania teoretyczne – definicje wypowiedzenia

W tej części artykułu przywołam kilka najbardziej rozpowszechnionych definicji wypowiedzenia (a niekiedy i zdania). Przytoczę także znane z teoretycznych opracowań kryteria wyodrębniania wypowiedzeń (zdań).

1.1. Wypowiedzenie

1.1.1. W *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* wypowiedzenie zdefiniowano następująco:

termin wprowadzony do językoznawstwa polskiego przez Zenona Klemensiewicza na oznaczenie **zamkniętej i ukształtowanej składniowo jednostki komunikatywnej** [podkr. M.S.]. Zgodnie z jego koncepcją wypowiedzenia dzielą się na zdania i oznajmienia. W nowszej lingwistyce używa się tego terminu niekiedy także jako odpowiednika ang. *utterance*, tzn. na oznaczenie konkretnego zdania wypowiedzanego przez użytkownika języka, a więc wypowiedzi (Polański red. 1995: 594).

1.1.2. W *Encyklopedii języka polskiego* wypowiedzenie zdefiniowano tak:

zamknięta i ukształtowana składniowo jednostka informacji wprowadzona do polskiej terminologii syntaktycznej przez Z. Klemensiewicza dla wszystkich jednostek składni zawierających predykację. Obejmuje zatem zarówno zdania, jak i oznajmienia. Ze względu na krotkość dzieli się wypowiedzenia na pojedyncze i złożone, nazywane zwykle zdaniami pojedynczymi i zdaniami złożonymi. Ze względu na funkcje komunikatywną (czyli modalność) dzieli się wypowiedzenia na zdania orzekające (oznajmujące), zdania pytające i zdania żądające (Urbańczyk, Kucała red. 1999: 426).

1.1.3. W swoim opracowaniu Zygmunt Saloni i Marek Świdziński (Saloni, Świdziński 1998: 32–32) utożsamili wypowiedzenie ze zdaniem⁴.

⁴ Na stronie 41 autorzy formułują następującą definicję wypowiedzenia (podają i tu, poddając dyskusji ustalenia tych autorów, i w dalszej części artykułu w tekście głównym – jako jedną z postaci definicji omawianych pojęć): „Za zasadniczą jednostkę składniową, zwaną wypowiedzeniem, będziemy uważać twór językowy odpowiadający komunikatowi. W ciągłym tekście pisany wypowiedzenie jest wyodrębniane za pomocą wielkiej litery na początku oraz kropki lub równoważnego znaku przestankowego (znaku zapytania, wykrzyknika, wielokropka przed wielką literą) na końcu, w innych tekstach jest wyodrębniane jako całośćka inaczej, np. przez odpowiednie umieszczenie napisu; w mowie – przez pauzy. Terminem wypowiedzenie będziemy więc oznaczać jednostkę unilaterałą” (Saloni, Świdziński 1998: 41). Na stronie 43 podają taką definicję zdania (idąc tropem definicji strukturalnych): „Zdanie to całośćka składniowa zbudowana na jeden z dwóch sposobów: a) ukształtowana wokół centrum będącego formą finitywną czasownika lub jej ekwiwalentem dystrybucyjnym; b) zbudowana z dwóch zdań spojonych elementem spójnikowym (który możemy uznać za centralny)” (Saloni, Świdziński 1998: 43). Jednakże, jak się wydaje, te rozróżnienia są istotne, tzn. są operatywne, są wykorzystywalne do badania tekstów pisanych, bo do badania ich (i na podstawie obserwacji tego typu tekstów) zostały opracowane, a na ich podstawie zostały sformułowane odpowiednie pojęcia i terminy, czyli narzędzia stosowalne do opisywania składni tekstów pisanych. Zatem narzędzia te – zastosowane do badania tekstów pisanych (ich składni) – wydają

1.1.4. W *Słowniku terminologii językoznawczej* czytamy, że wypowiedzenie to:

najmniejsza jednostka komunikatywna, tj. spełniająca funkcję powiadamiającą w konkretnym akcie mówienia (parole), w której wyraża się określona postawa mówiącego (tzw. modalność) oraz lokalizacja w czasie i przestrzeni zawartej w danym znaku językowym treści przedstawieniowej. Wypowiedzenie może być wyrażone zarówno przez wyraz pojedynczy z odpowiednią intonacją (np. *Ogień!*, *Ziemia!*, *Niemcy!*), jak i przez zespół wyrazów zorganizowanych według norm syntaktycznych (Gołąb, Heinz, Polański 1968: 630).

1.1.5. Renata Grzegorzycowa definiuje wypowiedzenie następująco: to „najmniejszy odcinek tekstu (mowy) będący samodzielnym komunikatem. Językowo owa samodzielność informacyjna przejawia się w zamkniętej intonacji, czego znakiem graficznym jest interpunkcja: kropki, wykrzykniki, znaki zapytania” (1996: 13, także 12–15).

1.2. *Wypowiedzenie – zdanie*

Przywołane definicje **wypowiedzenia** nie zawierają jednoznacznego sformułowania pozwalającego precyzyjnie oddzielać od siebie wypowiedzenia, czyli określać ich granice (zwłaszcza (przynajmniej?) w wariacie mówionym języka). Przynajmniej na tyle jednoznacznego, aby było operatywne i mogło zostać wykorzystane – jako narzędzie służące do delimitacji tekstu – do segmentacji toku mowy na wypowiedzenia. Dlatego też – pomocniczo – przyjrzałem się kilku wybranym definicjom zdania i kryteriom ich wydzielenia; tu znaleźć można propozycje delimitacji składniowej.

1.2.1. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* (Polański red. 1995: 617–619):

Tu podano trzy typy definicji zdania:

a) typ 1.: definicje strukturalne

– zdanie jako wyrażenie niemające żadnych relacji zewnętrznych – gramatycznych, czyli będące jednostką strukturalnie autonomiczną;

się rozróżnialne zarówno na poziomie apriorycznym, teoretycznym (co *nota bene* wyraziście starają się podkreślać Z. Saloni, M. Świdziński oraz pozostali badacze zajmujący się składnią języka pisanego), jak i w praktyce badawczej, w empirii tekstów pisanych. Narzędzia te tracą jednak na ostrości i jednoznaczności zarówno teoretycznie, a zwłaszcza (zwłaszcza!) w praktyce, w empirii, w badaniach tekstów mówionego wariantu języka (tu: języka polskiego jako swoistego *exemplum*). Zatem o ile nie można nie zauważyć i nie przyjąć wprowadzonego m.in. przez Z. Saloniego i M. Świdzińskiego rozróżniania (rozróżnialności na poziomie teoretycznym) pojęć (i terminów) *wypowiedzenie* i *zdanie*, o tyle trudno – próbując zmierzyć się i teoretycznie, i zwłaszcza praktycznie z żywiołem mówioności (składni języka mówionego) – utrzymać to teoretyczne rozróżnienie – zarówno na poziomie teorii, jak i praktyki – jako trudno operatywne w empirii badań nad wariantem mówionym języka. Tu jest potrzebna nowa siatka pojęć adekwatna do zjawisk mówioności (niniejszy artykuł stanowi próbę rekapitulacji – w kontekście mówioności – zastanych pojęć i terminów oraz próbę opracowania nowej czy choćby zmodyfikowanej propozycji ujęcia jednego, ale kluczowego dla tego nurtu badań pojęcia).

- zdanie wyznaczone poprzez jego właściwości kompozycyjne, np.: 1) zdanie to konstrukcja syntaktyczna dychotomiczna złożona z podmiotu i orzeczenia, 2) konstrukcja, której wyróżnikiem jest obecność osobowej formy czasownika;
- zdanie wyznaczone poprzez intonacje zdaniowe i pauzy będące wykładnikami jego odrębności i samodzielności;
- b) typ 2.: definicje mieszane, strukturalno-semantyczne:
do tej grupy należy np. definicja Zenona Klemensiewicza, według którego zdanie to twór językowy stanowiący w określonych warunkach komunikatywną całość i zawierający osobową formę orzeczenia⁵. W innych definicjach twierdzono, że zdanie to jednostka językowa o określonej budowie, reprezentująca pewną skończoną myśl lub mająca pełny sens (tylko nie wiadomo, jak rozumieć *skończoną myśl* i *pełny sens* i jak interpretować sformułowania dotyczące owych określonych warunków, w jakich dana konstrukcja stanowi komunikatywną całość);
- c) typ 3.: definicje semantyczne:
zgodnie z nimi tym, co wyznacza zdanie, jest sens, a nie struktura formalna. Zdanie musi stanowić komunikatywną zupełność, a tym samym semantyczną niezależność od kontekstu językowego i sytuacyjnego. Przy czym doprecyzowane jest pojęcie *zupełność komunikatywna*: zdanie musi zawierać składniki obligatoryjne i musi być wyrażeniem, które stwierdza coś o wskazanym fragmencie rzeczywistości. Musi zatem zawierać składnik wyznaczający przedmiot lub przedmioty, czyli to, o czym się coś stwierdza, inaczej – temat, oraz składnik charakteryzujący, opisujący wskazany przedmiot, czyli to, co się o nim stwierdza – inaczej remat. Zdanie ma być niezależne od kontekstu językowego i konsytuacji, nie pochodne semantycznie i stanowiące autonomiczną jednostkę komunikatywną⁶.

⁵ „Wypowiedzenie jest wyrazem lub zespołem wyrazów, gramatycznie zestrojonym i prozodycznie odgraniczonym, który w danej sytuacji życiowej stanowi najmniejszy, a już wystarczający środek porozumiewania się, dając odbiorcy dostateczną ze stanowiska zamierzenia nadawcy informację o jakimś procesie w jego całości albo części; trzonem informacji jest osobowa forma czasownika w zdaniu albo jakiś inny składnik w oznajmieniu (równoważnik zdania)” (Klemensiewicz 1971: 101).

⁶ Dla pełnego oglądu sytuacji podaję w tym miejscu jeszcze dodatkowo definicję oznajmienia: oznajmienie – obok zdania jedna z form wypowiedzenia. Różni się „od zdania brakiem składnika uznanego za konstytutywny dla wyrażenia zdaniowego, czyli brakiem wyrażenia finitywnego [...]”. Oznajmienia nie są więc zdaniami tylko pod względem formalnym, „co nie przesądza o tym, czy są zdaniami pod względem semantycznym. Są to zatem struktury formalnie zredukowane, niezupełne. O uznaniu jakiejś konstrukcji za oznajmienie [...] decyduje fakt istnienia w danym języku paralelnej konstrukcji formalnie zupełnej. Z punktu widzenia semantycznego wyróżnić można 2 rodzaje oznajmień: 1. oznajmienia samodzielne pod względem semantycznym, tzn. takie, które dla pełności sensu nie wymagają kooperacji kontekstu ani konsytuacji, nie różnią się pod tym względem niczym od samodzielnych wyrażen zdaniowych [...]; 2. oznajmienia semantycznie niesamodzielne, tzn. kooperujące z kontekstem lub konsytuacją, różnią się od samodzielnych wyrażen zdaniowych brakiem wyrażenia reprezentującego predykat, który stanowi obligatoryjny

1.2.2. W swoim opracowaniu Zygmunt Saloni i Marek Świdziński (1998: 32–36) utożsamili wypowiedzenie ze zdaniem i omówili szczegółowo kryteria wyodrębniania zdań, dając tym samym podstawę do wnioskowania, co badacze ci uznają za zdanie (wypowiedzenie)⁷:

- a) kryterium logiczne:
„Zdanie jest to grupa wyrazów wyrażająca skończoną myśl ([...] zamknięty sąd)” (Saloni, Świdziński 1998: 35). Inny przykład definicji: zdanie to ciąg słów, któremu można przypisać wartość logiczną;
- b) kryteria psychologiczne:
„zdanie ma być wyrazem przyjęcia określonej postawy wobec jednostki przedstawieniowej” (Saloni, Świdziński 1998: 36–37);
- c) kryteria „reistyczne”:
„Istotną cechą zdania ma być to, że odbija ono fragment rzeczywistości” (Saloni, Świdziński 1998: 37);
- d) kryterium formalnogramatyczne:
– zdanie zawiera osobową formę czasownika;
– zdanie nie jest częścią większej konstrukcji;
- e) kryterium fonologiczne:
– po jednostkach samodzielnych (zdaniach) stoją długie pauzy. Wypowiedzenia więc to jednostki wydzielane z toku mowy za pomocą pauz;
– za wypowiedzenia uważane są więc jednostki mające zamknięty kontur intonacyjny z kadencją opadającą lub rosnącą;
- f) kryterium ortograficzne:
wypowiedzenie to „taki twór, który w tekście ciągłym zaczyna się wielką literą, a kończy kropką lub znakiem ekwiwalentnym” (Saloni, Świdziński 1998: 39).
Zygmunt Saloni i Marek Świdziński opowiadają się za kryterium ortograficznym, proponując właśnie za zdanie (wypowiedzenie) uznać twór, który w tekście ciągłym zaczyna się wielką literą, a kończy kropką lub znakiem ekwiwalentnym (1998: 41). Do tego autorzy ci dodają jeszcze dwa warunki definicyjne:
– zdanie jest to całość składniowa „ukształtowana wokół centrum będącego formą finitywną czasownika lub jej ekwiwalentem dystrybucyjnym” (1998: 43);
– zdanie jest to całość składniowa „zbudowana z dwóch zdań spojonych elementem spójnikowym” (1998: 43), który można uznać za centralny.

składnik modelu semantycznego [...]. Są to zatem struktury zredukowane, przystosowane do funkcjonowania w uwikłaniu [...]. Oznajmienia mają na ogół większą od wyrażen zdaniowych ekspresję. Sprzyja to ich częstszemu stosowaniu w języku mówionym i, ogólniej, w języku nacechowanym, m.in. w artystycznym” (Polański red. 1995: 415–416).

⁷ Por. przypis 4. w niniejszym artykule.

1.2.3. Podobnie jak Zygmunt Saloni i Marek Świdziński **zdanie** definiuje tzw. żółta gramatyka: zdanie „to taki odcinek tekstu dwustronnie ograniczony znakiem graficznym kropki, który zawiera osobową formę czasownika” (Grochowski 1984: 218).

2.0. Przykłady wypowiedzi ustnych – materiał językowy z nagrań

W tej części tekstu, aby zweryfikować operatywność ustaleń teoretycznych w odniesieniu do wariantu mówionego języka polskiego, przedstawię kilka przykładów toku mowy wyekscerpowanych z nagrań omówionych w partii wstępnej artykułu. Najpierw podam przykłady toku słownego – bez wskazywania delimitacji (podrozdział 2.1. *Przykłady toku mowy*), następnie omówię kryteria segmentacji, na których opierałem się, dokonując podziału toku mowy na odrębne wypowiedzenia, na koniec podam przykłady wypowiedzeń wyodrębnionych przeze mnie z toku słownego (podrozdział 2.3. *Przykłady wyodrębnionych wypowiedzeń*⁸) na podstawie kryteriów wskazanych w podrozdziale 2.2.

2.1. Przykłady toku mowy

2.1.1. Aniu weź jedną kartkę papieru [oddech] [pauza wypełniona] i [pauza cicha] zagnij [pauza wypełniona] jej cztery boki [pauza wypełniona] do siebie tak na [pauza wypełniona] nie nie nie nie nie [pauza wypełniona] boki tak ale trochę mniej tak po trzy centymetry z każdej strony tak [pauza cicha] dobrze będzie [śmiech] [oddech] i wszystkie cztery strony tak samo tak też do środka mhm [oddech] [pauza wypełniona] i teraz postaw te ścianki [oddech] znaczy tak chyba wystarczy [oddech] teraz musisz podnieść te ścianki [...] (początkowy fragment (ok. 1 minuty) wypowiedzi instruktora (PI) w warunkach wzajemnej widzialności (WW));

2.1.2. [...] teraz weź ten następny narożnik nie ten drugi [pauza cicha] ten [oddech] i ten też musisz [pauza wypełniona] tak samo zrobić i tutaj też jest zapałka nie widzę tak dobrze mhm tak wszystkie w prawo [oddech] i tutaj też zapałka ma być na zewnątrz ale na tym dłuższym boku teraz nie [pauza cicha] mhm [pauza cicha] i też łepkiem [pauza wypełniona] [cmoknięcie] tutaj i ta zapałka jest tak trochę bardziej ukośnie tak że ten łepiek troszkę się unosi w górę [pauza cicha] mhm i też przypnij [pauza wypełniona] ma iść w dół ale tak trochę poziomo jakby ale w [pauza wypełniona] łepiek w stronę narożnika [pauza cicha] i w dół tak [oddech] okej [pauza cicha] super tak teraz te dwa następne tak samo złóż [pauza cicha] ale spinacze przypnij bez [pauza cicha] [pauza wypełniona] zapałki tak [pauza cicha] w dobrą bez zapałki sam spinacz [pauza wypełniona] no i czwarty tak samo [pauza cicha] też bez zapałki (końcowy (ok. 1 minuty) fragment wypowiedzi instruktora (PI) w warunkach wzajemnej widzialności (WW));

⁸ W obu wypadkach, w podrozdziałach 2.1. oraz 2.3., przykłady – autentycznej wypowiedzi ustnej – zostały wyekscerpowane z programu ELAN (a dokładniej: z kilku odrębnych 5-minutowych sesji dialogowych zapisanych w odpowiednich, współpracujących z programem plikach), w którym zostały anotowane i otagowane. Anotacje przeprowadzono zgodnie z wymogami współczesnej polskiej ortografii, ale nie wprowadzono interpunkcji. W podrozdziale 2.1. pozostawiłem informacje o elementach nieleksykalnych, czyli np. [oddech], [pauza cicha], [jęk namysłu] itp., które to informacje w podrozdziale 2.3. usunąłem.

2.1.3. okej więc tak [pauza wypełniona] musisz [pauza wypełniona] zrobić okej [pauza wypełniona] są dwie baterie jedna większa druga mniejsza i teraz tak [pauza wypełniona] prostokątna podstawka [pauza wypełniona] jest zrobiona [pauza wypełniona] są dwie kartki masz tak masz dwie kartki i teraz tak jedna cię nie interesuje zajmij się drugą [pauza wypełniona] musisz zrobić takie korytko ono jest w kształcie prostokąta korytko czyli ma ma dno i ma ścianki dookoła tak no po prostu jest jakby taki jak jak bez wierzchu wiesz co ścianki [pauza wypełniona] ścianki są mniej więcej na wysokość [pauza wypełniona] [pauza wypełniona] trzech i pół nie wiem do pięciu centymetrów ja nigdy nie miałam miary w oku więc nie wiem dobra więc tak pozaginaj [...] (początkowy fragment (ok. 1 minuty) wypowiedzi instruktora (PI) w warunkach wzajemnej ograniczonej widzialności (OW));

2.1.4. [...] teraz jeżeli już to zrobiłaś to [pauza wypełniona] połóż tą dużą tak zgadza się zgadza się no pionowo na drugiej no i [pauza wypełniona] [pauza wypełniona] lewy górny też pionowo nie na dłuższej] na na krótkiej na krótkiej na na krótkiej i z le[wej] lewy dolny róg masz też na krótkiej tak lewy dolny no to zrób na krótkiej tak dobra i tam już nie ma tych [pauza wypełniona] zapalek i teraz tak bateria duża bateria na środku tak tak tak mała bateria [pauza wypełniona] po położona nie stojąca tylko położona [pw] w prawym dolnym rogu tak tak tak tak tak dokładnie (końcowy (ok. 1 minuty) fragment wypowiedź instruktora (PI) w warunkach ograniczonej widzialności (OW)).

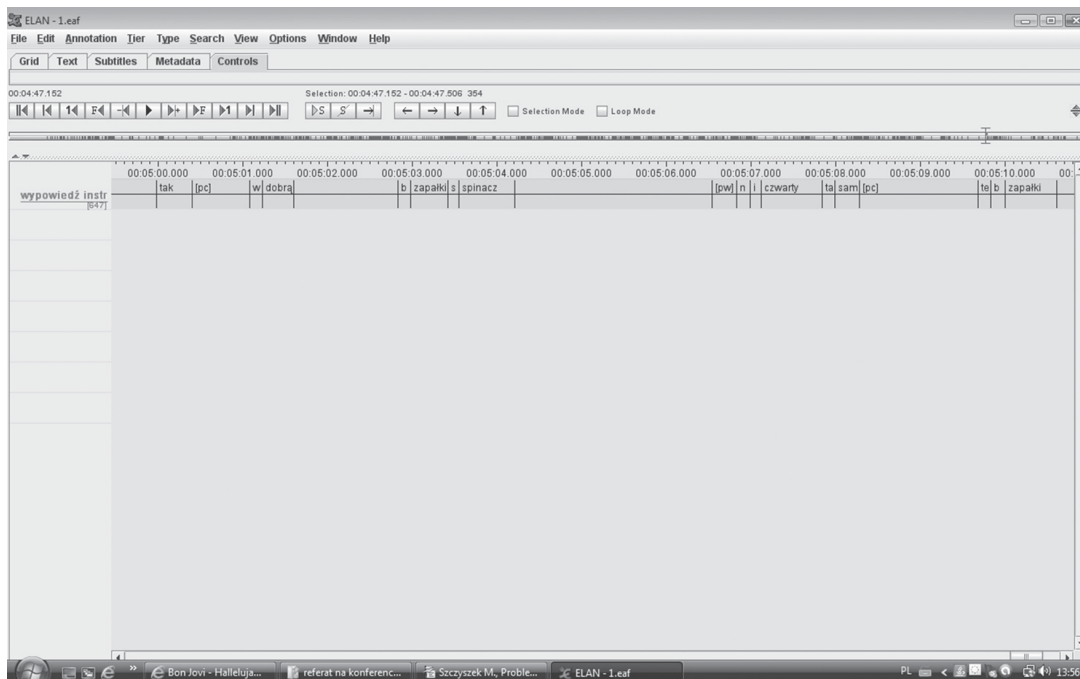
2.2. Kryteria stosowane do delimitacji toku mowy na odrębne wypowiedzenia

Powyższe przykłady uzmysławiają, że nie wszystkie definicje i kryteria segmentacji wypowiedzi mówionej (toku mowy) na wypowiedzenia są operatywne. Na podstawie zebranych doświadczeń w pracach praktycznych nad segmentacją wypowiedzi mówionej, wskazywaniem granicy między poszczególnymi wypowiedzeniami można by sugerować, że pozytywnie ten egzamin zdały kryteria: semantyczne i intonacyjne, które stosowano jako kryteria wzajemnie się uzupełniające:

- 2.2.1. kryterium semantyczne – tu wypowiedzenie rozumie się jako stanowiące zamkniętą całość semantyczną omawiającą fragment rzeczywistości pozajęzykowej (co jest nawiązaniem do semantycznej definicji zdania);
- 2.2.2. kryterium intonacyjne – tu wypowiedzenie stanowi zamkniętą całość pod względem intonacyjnym, ma zamknięty kontur intonacyjny (co jest nawiązaniem do strukturalnej definicji zdania);
- 2.2.3. kryterium mechanistyczne – jeśli pauza między końcem wyrazu a początkiem następnego wyrazu miała min. 30 milisekund, to można było mówić o dwóch wypowiedzeniach – w nawiązaniu do strukturalnej definicji zdania. Kryterium, w którym arbitralnie ustalono długość pauzy. Najrzadziej stosowane.

Dominującym kryterium w segmentacji nagrań mowy było kryterium semantyczne: istotne było to, czy mówiący tworzyli całość semantyczną (która niekoniecznie musiała kooperować z konsytuacją i kontekstem językowym; taka

całostka semantyczna musiała przekazywać pełną informację o opisywanym fragmencie rzeczywistości). Kryterium pomocniczym było często kryterium intonacyjne – stosowane wtedy, gdy na podstawie kryterium semantycznego trudno było ustalić granicę wypowiedzenia. Niemniej najczęściej granice wypowiedzenia wyodrębniane na podstawie kryterium semantycznego pokrywały się z granicami wyodrębnianymi na podstawie intonacji⁹. Kryterium mechaniczne, które w zamierzeniach miało rozstrzygać sytuacje, w których dwa pierwsze się krzyżowały i dawały albo sprzeczne wyniki, albo nieprzekonujące, nie spełniło swojego zadania, dając często rezultaty zaskakujące, np. „tnąc” wypowiedzenie spójne semantycznie i/lub intonacyjnie na mniejsze części o niepełnej semantyce i/lub intonacji. Widać to na poniższej, przykładowej, ilustracji przedstawiającej różnej długości pauzy występujące pomiędzy wyrazami lub częstkami składniowymi:

Należy zwrócić uwagę, że na etapie wyodrębniania wypowiedzeń nie interesowało mnie to, czy zawierają one wszystkie wymagane definicyjnie elementy formalne (czyli np. orzeczenia oraz to, czy wyrażenie ma/nie ma żadnych relacji zewnętrznych – gramatycznych) i semantyczne. Dopiero po przeprowadzeniu segmentacji toku mowy na odrębne wypowiedzenia można przeprowadzać badania odpowiadające na pytanie, czy wyodrębniono zdanie czy niezdanie, czy zdanie złożone, czy zdanie pojedyncze.

⁹ Niestety, nie mogę w tym tekście przedstawić konturów intonacyjnych przedstawianych tu przykładów, ponieważ program ELAN nie ma takiej funkcjonalności: nie rekonstruuje na podstawie analizy prozodycznej tych konturów intonacyjnych.

2.3. Przykłady wyodrębnionych wypowiedzi

W tym podrozdziale przedstawiam wyniki segmentacji fragmentów tekstów – wypowiedzi przytoczonych w podrozdziale 2.1. Segmentację tę przeprowadziłem w oparciu o kryteria omówione w podrozdziale 2.2.

2.3.1. Wypowiedzenia wyodrębnione z początkowego fragmentu wypowiedzi instruktora (PI) w warunkach wzajemnej widzialności (WW):

- *Aniu weź jedną kartkę papieru i zagnij jej cztery boki do siebie tak na*
- *Nie nie nie nie nie*
- *Boki tak ale trochę mniej tak po trzy centymetry z każdej strony*
- *Tak dobrze będzie*
- *I wszystkie cztery strony tak samo*
- *Tak*
- *Też do środka*
- *I teraz postaw te ścianki*
- *Znaczy tak chyba wystarczy*
- *Teraz musisz podnieść te ścianki*

2.3.2. Wypowiedzenia wyodrębnione z końcowego fragmentu wypowiedzi instruktora (PI) w warunkach wzajemnej widzialności (WW):

- *Teraz weź ten następny narożnik*
- *Nie*
- *Ten drugi*
- *Ten*
- *I ten też musisz tak samo zrobić*
- *I tutaj też jest zapalka*
- *Nie widzę*
- *Tak dobrze mhm tak*
- *Wszystkie w prawo*
- *I tutaj też zapalka ma być na zewnątrz ale na tym dłuższym boku*
- *Teraz nie*
- *I też lepkim*
- *Tutaj*
- *I ta zapalka jest tak trochę bardziej ukośnie tak że ten lepek troszkę się unosi w górę*
- *I też przypnij*
- *Ma iść w dół ale tak trochę poziomo jakby*
- *Ale w lepek w stronę narożnika*
- *I w dół*
- *Tak*
- *Okej*
- *Super*
- *Tak*
- *Teraz te dwa następne tak samo złóż ale spinacze przypnij bez zapalki*
- *Tak*
- *W dobrą*
- *Bez zapalki sam spinacz*
- *No i czwarty tak samo też bez zapalki*

2.3.3. Wypowiedzenia wyodrębnione z początkowego fragmentu wypowiedzi instruktora (PI) w warunkach ograniczonej widzialności (OW):

- *Okej*
- *Więc tak*
- *Musisz zrobić*
- *Okej*
- *Są dwie baterie jedna większa druga mniejsza*
- *I teraz tak prostokątna podstawka jest zrobiona*
- *Są dwie kartki*
- *Masz tak*
- *Masz dwie kartki*
- *I teraz tak jedna cię nie interesuje zajmij się drugą*
- *Musisz zrobić takie korytko*
- *Ono jest w kształcie prostokąta*
- *Korytko czyli ma ma dno i ma ścianki dookoła*
- *Tak no po prostu jest jakby taki jak jak bez wierzchu*
- *Wiesz co ścianki ścianki są mniej więcej na wysokość trzech i pół nie wiem do pięciu centymetrów*
- *Ja nigdy nie miałam miary w oku więc nie wiem*
- *Dobra więc tak pozaginaj*

2.3.4. Wypowiedzenia wyodrębnione z końcowego fragmentu wypowiedzi instruktora (PI) w warunkach ograniczonej widzialności (OW):

- *Teraz jeżeli już to zrobiłaś to połóż tą dużą*
- *Tak*
- *Zgadza się*
- *Zgadza się*
- *No*
- *Pionowo na drugiej no i*
- *Lewy górny też pionowo nie na dłu[ższej] na na krótkiej*
- *Na krótkiej*
- *Na na krótkiej i*
- *Z le[wej] lewy dolny róg masz też na krótkiej tak*
- *Lewy dolny*
- *No to zrób na krótkiej*
- *Tak*
- *Dobra i tam już nie ma tych zapalek*
- *I teraz tak bateria*
- *Duża bateria na środku*
- *Tak tak*
- *Tak mała bateria po położona nie stojąca tylko położona*
- *W prawym dolnym rogu*
- *Tak*
- *Tak tak tak tak dokładnie*

3.0. Wnioski

- 3.1. Po przeprowadzonych badaniach okazało się, że jest problem z naukową, analityczną delimitacją składniową toku mowy, wariantu mówionego języka. Przytoczone z opracowań definicje wypowiedzenia (zdania) i kryteria

segmentacji tekstu, jak i te faktycznie zastosowane, nie dają stuprocentowej pewności poprawnej segmentacji tekstu na wypowiedzenia. A jednak – mimo to – w codziennej komunikacji, w codziennej rozmowie użytkownicy języka rozumieją się, zatem ułatwiająca i/lub umożliwiająca wzajemne zrozumienie delimitacja tekstu na jednostki językowe, w tym – na składniowe – nie stwarza użytkownikom języka większych kłopotów.

- 3.2. Zastosowanie w analizach kryterium semantycznego – jako dominującego – skutkuje tym, że tak wyodrębnione wypowiedzenia często pod względem formalnym są ułamne, a nawet niedokończone, urwane. Jednakże pod względem komunikatywnym czy informacyjnym stanowią zamkniętą pełną całość i orzekają o jakimś fragmencie rzeczywistości pozajęzykowej – często kooperując z elementami niewerbalnymi (gestem, mimiką, kierunkiem spojrzenia itp.). Zdarza się także, że i pod względem semantycznym wypowiedzenia sprawiają wrażenie niedokończonych; wówczas warunkiem koniecznym komunikatywności, informacyjności wypowiedzenia staje się jego kooperacja z elementami niewerbalnymi, dobre osadzenie w kontekście językowym i/lub konsytuacji.
- 3.3. Można ponadto przypuszczać, że te niedokończone wypowiedzenia w wariacie mówionym języka pełnią funkcję fatyczną: gdy nadawca zastanawia się nad tym, **co** i **jak** powiedzieć, generuje wówczas właśnie takie urywane, niedokończone wypowiedzenia, aby podtrzymać kontakt z odbiorcą. Dalsze badania w tym względzie powinny uwzględniać perspektywę odbiorcy takiego komunikatu: czy odbiorca słucha nadawcy, czy stosuje się do takich niedokończonych zaleceń, czy może zaprzestaje działań i zastanawia się, co ma zrobić, czekając na rzetelne informacje od nadawcy.
- 3.4. Siatka pojęć, stosowanych do opisów składniowych, a dostosowana – jak wynika z przytoczonych definicji teoretycznych – do opisu składni tekstów pisanych, głównie artystycznych i publicystycznych, jest niedostosowana do opisu zjawisk składniowych języka mówionego. Inaczej mówiąc, materiał języka mówionego wymyka się tej siatce pojęć i być może właśnie dlatego często pojawiały się wypowiedzenia niedokończone pod względem formalnym i/lub semantycznym, a jednak komunikatywne. Należałoby zatem albo zmodyfikować istniejącą siatkę pojęć składniowych tak, aby obejmowała ona i zjawiska języka mówionego, albo opracować specjalną siatkę pojęć tylko dla języka mówionego.
- 3.5. W tym miejscu, na podstawie opisanych powyżej doświadczeń badawczych, mogę zaproponować definicję (nową, zmodyfikowaną) wypowiedzenia, które rozumiem następująco: wypowiedzenie – to najmniejsza komunikatywna częśćka języka zawierająca pewien kwant informacji (o rzeczywistości pozajęzykowej, o stosunku nadawcy do niej, o stosunku nadawcy do odbiorcy, komunikatu itd.). Ów kwant informacji to – w ramach teorii informacji – bit

informacji¹⁰ (co należałoby dalej rozwijać naukowo w ramach badań z pogranicza teorii informacji i językoznawstwa). Ukształtowanie gramatyczne tak rozumianego wypowiedzenia na etapie segmentacji tekstu jest pomijalne. Dopiero na drugim etapie analizy składniowej – po segmentacji – należałoby przeprowadzać szczegółową analizę składniową z kategoryzacją wypowiedzeń (z dostosowaną siatką pojęć składniowych). Inaczej mówiąc, **wypowiedzenie** to najmniejsza jednostka komunikatywna języka zawierająca bit lub sekwencję bitów informacji¹¹.

Należałoby także określić różnicę między tak rozumianym wypowiedzeniem, a zdaniem elementarnym: zdanie elementarne musi chociażby zawierać predykcję, a więc kształt formalny jest istotny, a w proponowanej przeze mnie definicji – jest pomijalny.

Podobnie należałoby określić różnicę między tak rozumianym wypowiedzeniem a leksemem lub morfemem. Leksem lub morfemem nie komunikują – mają tylko znaczenie „powieszone” na osi paradygmatycznej, które dopiero po przeniesieniu na oś syntagmatyczną wspólnie z innymi elementami przeniesionymi tu z osi paradygmatycznej zaczynają komunikować (informować) – orzekać o tym, o czym się stwierdza, i coś, co się o tym czymś stwierdza.

BIBLIOGRAFIA

(www 1) <https://sites.google.com/site/diagesstteam/> [dostęp: 18.05.2011].

(www 2) <https://pl.wikipedia.org/wiki/Bit> [dostęp: 18.05.2011].

(www 3) www.lat-mpi.eu/tools/elan/download [dostęp: 18.05.2011].

(www 4) www.mpi.nl [dostęp: 18.05.2011].

Boersma P., 2010, *Praat 3.9: Doing Phonetics by Computer. A Computer Software*, <http://www.praat.org> [dostęp: 18.05.2011].

Cockiewicz W., 1985, *O wyodrębnieniu wypowiedzeń w tekście mówionym. Założenia teoretyczne i projekt segmentacji*, w: *Badania nad językiem Telewizji Polskiej. Studia metodologiczne i opisowe*, red. Z. Kurzowa, Warszawa, s. 38–68.

¹⁰ Definicję **bitu** podaję za *Wikipedią* (www 2): bit (w ang. *kawalek*, skrót od *binary digit*, czyli cyfra dwójkowa) – najmniejsza ilość informacji potrzebna do określenia, który z dwóch równie prawdopodobnych stanów przyjął układ. Jednostka logiczna. Jest to również najmniejsza jednostka informacji używana w odniesieniu do sprzętu komputerowego, a oznaczana jest za pomocą „b”. Przeważnie stosuje się podstawowe przedrostki wielokrotności SI, czyli o mnożniku 1000. Bit przyjmuje jedną z dwóch wartości, które zwykle określa się jako 0 (zero) i 1 (jeden), choć można przyjąć dowolną inną parę wartości, np. prawda i fałsz, tak lub nie czy -1 i +1. W pierwszym przypadku bit jest tożsamy z cyfrą w systemie dwójkowym. Binarny sposób zapisu informacji związany jest z tym, że komputer jako urządzenie cyfrowe rozpoznać może dwa stany napięciowe: 0 – brak napięcia lub bardzo niskie (mniej niż 10% wartości wysokiego); 1 – wysokie napięcie.

¹¹ Pozostaje otwarte pytanie, czy na jedno wypowiedzenie przypadałby jeden bit czy więcej (jaka ich liczba i dlaczego tyle) oraz czy do językoznawstwa przenosić z informatyki pojęcie bitu (bardzo wąskie) czy raczej je zmodyfikować i dostosować do warunków języka naturalnego (a nie języka sztucznego, jakim jest każdy język komputerowy).

- Gołąb Z., Heinz A., Polański K., 1968, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa.
- Grochowski M., 1984, *Składnia wyrażen polipredykatywnych (zarys problematyki)*, w: *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, t. II: *Składnia*, red. Z. Topolińska, Warszawa, s. 213–299.
- Grzegorzczkova R., 1996, *Wykłady z polskiej składni*, Warszawa.
- Jarmołowicz E., Malisz Z., Karpiński M., Szczyszek M., 2007, *Gesture, Prosody and Lexicon in Task-oriented Dialogues: Multimedia Corpus Recording and Labelling*, w: *Verbal and Nonverbal Communication Behaviours*, eds. A. Esposito, M. Faundez-Zanuy, E. Keller, M. Marinaro, Springer LNAI Series 4775, Heidelberg, s. 99–110.
- Karpiński M., Jarmołowicz-Nowikow E., Malisz Z., Szczyszek M., Juszczyk K., 2008, *Rejestracja, transkrypcja i tagowanie mowy oraz gestów w narracji dzieci i dorosłych*, „*Investigationes Linguisticae*”, vol. 16, s. 83–98.
- Klemensiewicz Z., 1971, *O wytycznych definicji zdania uwagi przyczynkowe* [„*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*” 1964, z. 22, s. 103–108], przedruk w: *Problemy polskiej składni. Studia – dyskusje – polemiki z lat 1945–1970*, red. A.M. Lewicki, Warszawa, s. 93–101.
- Polański K. (red.), 1995, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Ropa A., Rusowicz A., 1985, *Rola cech prozodycznych w segmentacji tekstu mówionego*, w: *Badania nad językiem Telewizji Polskiej. Studia metodologiczne i opisowe*, red. Z. Kurzowa, Warszawa, s. 25–37.
- Saloni Z., Świdziński M., 1998, *Składnia współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Szczyszek M., Karpiński M., 2010, *Jakościowa i ilościowa analiza słownictwa oraz jednostek quasi- i nieleksykalnych wypowiedzi w dialogach zadaniowych „origami”*, „*Investigationes Linguisticae*”, vol. 22, s. 139–156.
- Urbańczyk S., Kucala M. (red.), 1999, *Encyklopedia języka polskiego*, wyd. 3. popr. i uzup., Wrocław.